

Сакралізація образу старості в конфуціанській традиції

В публікації розглянуто образ старості, сформований в традиційному китайському суспільстві під впливом вчення Конфуція, визначено роль культу предків та зміст канону синівської шанобливості, виявлено сутність синівської жертвовності щодо батьків та специфіку поетизації останнього періоду людського життя.

Ключові слова: геронтософія, конфуціанство.

Ангелова А. О. Сакрализация образа старости в конфуцианской традиции

В публикации рассмотрен образ старости, сформировавшийся в традиционном китайском обществе под влиянием учения Конфуция, определена роль

[с. 12]

культы предков и содержание канона сыновней почтительности, выявлены сущность сыновней жертвенности по отношению к родителям и специфика поэтизации последнего периода человеческой жизни.

Ключевые слова: геронтософия, конфуцианство.

Angelova A. O. Sacralization of the image of old age in Confucian tradition

This publication explores an historical concept of old age formed within the traditional Chinese society influenced by Confucianism; identifies the role of ancestor worship tradition and the content of the filial deference canon; exposes the essence of filial oblatoryness in relation to parents and the tendency to poeticize the sunset of human life.

Key words: gerontosophie, Confucianism.

Складні глобальні процеси сучасного цивілізаційного розвитку, що обумовлюють трансформацію соціальної ролі людей похилого віку, масова доля яких в структурі світового народонаселення постійно зростає, спричинюють необхідність ретельного переосмислення феноменів старості та старіння. Старість, яка в сучасному суспільстві виступає в якості тривалого та значного етапу онтогенезу, не тільки залишається на периферії суспільної уваги, але й здебільшого оточена ореолом неприйняття та заперечення. Геронтофобські погляди, сутність яких полягає у наданні переваги молодості, активності, ентузіазмові, новаторству як антиподам пасивної, зашкарублої старості, стали істотною ознакою західної культури. Старість уособлює все те, що суперечить актуальним цінностям індустріального та постіндустріального соціуму – особистісний успіх, кар'єрні досягнення, добробут, динамічність, мобільність тощо. Вислів іспанського філософа Х. Ортеги-і-Гасета, який характеризував «напівсмішний-напівганебний феномен нашого часу – культ молоді як такий» словами «всі від мала до велика подалися в молоді»¹, адекватно віддзеркалює вікові пріоритети індустріальної культури.

Саме тому перед сучасною геронтософією постає завдання ретельного дослідження багатовікового досвіду традиційних, зокрема східних, культур, яким притаманні сакралізація та культове ставлення до останнього етапу людського життя. Компаративістська методологія, актуальність якої стимулюється процесом інтернаціоналізації духовного життя різних соціокультурних регіонів, здатна розкрити нові аспекти у розв'язанні проблеми. Тому осмислення та порівняння специфіки образу старості в так званих східній та західній традицій може призвести до значного оздоровлення складної та тривожної геронтологічної ситуації в сучасному постіндустріальному суспільстві.

Звернення до східних релігійно-філософських доктрин, насамперед до конфуціанства, є актуальним і для вітчизняної гуманістично спрямованої думки. Стабільність конфуціанської доктрини, яка вже багато століть є домінантою китайської культури та основою соціальної ідеології Китаю, доводить

життєздатність та суспільну значущість сформульованих ще до початку нашої ери релігійно-етичних правил. Сформоване сакральне ставлення до старості та людей похилого віку в цьому геокультурному регіоні може стати важливим джерелом покриття гуманістичного дефіциту і в сучасному українському суспільстві.

Тема конфуціанського культу предків вже неодноразово ставала центральною в публікаціях багатьох синологів, зокрема, представників [с. 13]

санкт-петербурзької сходознавчої школи, започаткованої В. Алексєєвим². Світоглядні основи конфуціанства, інтерпретація етики та проблеми природи людини у вченні Конфуція є об'єктом дослідження в працях В. В. Зайцева, А. М. Карапетянца, А. І. Кобзева, Ю. Б. Козловського, А. Б. Краснова, А. Є. Лук'янова, В. В. Малявіна, А. С. Мартинова, Л. С. Переломова, В. А. Рубіна, Є. О. Торчинова³ тощо. Серед вітчизняних дослідників варто виділити А. В. Усик, у працях якої розробляється етико-соціальний аспект філософії Конфуція та його наступників у контексті китайської філософської традиції, та О. І. Бойченка, який зосереджується на проблемі співвідношення природного та людського в даосистській та конфуціанській інтерпретаціях. Проте на сьогодні не вистачає публікацій, що розглядали б проблему з суто геронтософських позицій (винятком є стаття І. Смирнова⁴).

Тому **темою статті** є сакралізація образу старості в конфуціанській традиції.

Розуміння старості як символу мудрості, що постає квінтесенцією життєвого досвіду індивіда та соціуму, а також об'єктом трансформації та передачі наступним поколінням, є універсальним для різних світових релігій. Багато традиційних культур сформували архетипічний образ патріарха, носія культурних цінностей, завдяки чому старі люди *посідали* належне місце в соціальній ієрархії. Шанобливе ставлення до найстаріших членів суспільства були запорукою успішної міжпоколінної трансмісії традицій. Досвідчений старий поставав перед архаїчним соціумом як глашатай волі предків, що забезпечувало

авторитет старших членів суспільства, загальну повагу та благоговійний культ старості.

Але паралельно із вшануванням старих як носіїв духовної традиції та соціального досвіду, в більшості традиційних суспільств практикувався й геронтоцид. Це явище мало як сакральні, так і соціальні джерела. З одного боку, нестача життєвих ресурсів, небезпека перенаселення певної території, неможливість утримувати хворих та слабких змушували архаїчну громаду підтримувати високу смертність за рахунок геронтоциду та інфантоциду. З іншого боку, пієтетне ставлення та обожнювання живих предків часто супроводжувалось їх ритуальним переселенням у світ першопредків, під час якого старих також позбавляли життя. Віра в потойбічне життя та коловорот народження й смерті обумовлювала те, що насильницький перехід в інший буттєвий стан не сприймався як трагедія ані виконавцями обрядів, ані їх жертвами⁵.

Архаїчні форми осмислення останнього періоду людського життя значно трансформувалися відповідно до логіки загального культурно-історичного процесу, але старі люди з їх знесиленням, хворобами та вичерпанням життєвої енергії й донині є найбільш віктивною соціальною групою. Якщо вбивство або випадкова смерть молоді та зрілої людини здебільшого сприймається як трагічне переривання життєвого циклу, то звільнення світу від старої людини є суспільною нормою, цілком природною подією, що викликає досить стриману емоційну реакцію.

Ще в XIX столітті, в період активного дослідження Китаю, багатьох європейських мандрівників вражало ставлення китайців до старості, сутність

[с. 14]

якого полягає у глибокій повазі до батьків. Вшанування старших пронизувало всі нюанси соціального і духовного буття китайців. Показово, що навіть в китайській мові поняття «старий» та «шановний» виражаються одним словом «лао»; воно записується знаком-ієрогліфом, що походить від архаїчного малюнку з зображенням похилої людини, яка спирається на палицю⁶.

Сходознавець, дипломат та мандрівник Микита Бічурин на початку ХІХ століття, описуючи тогочасний Пекін, звернув увагу на дивну для будь-якої європейської монархії традицію: «В 50-е літо правління Кхань-сі (в 1711 році) государ Жинь-ді започаткував бенкетування, на які запрошувались і простолюдни, і чиновники, старші 60-ти років... Царські сини та онуки особисто ходили між гостей та пригощали їх... В 50-е літо правління Цянь-лунь (в 1785 році), государ Шунь-ді влаштував подібний бенкет, але кількість зібраних була вдвічі більшою. Дев'яносторічні були запрошені до імператорського столу... Государ прихильно розмовляв з ними та дуже щедро нагородив»⁷.

В. М. Алексеев в щоденниках мандрівника від 1907 року «В старому Китаї» з подивом ділився своїми враженнями від візиту до священної гори Тайшань, на верхівці якої містився указ губернатора про заборону самогубств – згідно повір'я, якщо кинутися в безодню з цього місця, можна позбавити батьків хвороби та смерті (вважалося, що батьки та діти – це єдине тіло, міцне здоров'я дітей продовжує батьківський вік, а штучне переривання синівського життя викликає перетікання життєвої енергії до батьків). «Зважаючи на те, що безмежне шанування старших складає основу всієї китайської моралі, можна собі уявити, у що обходиться Китаю ця забобонна дикість», – зазначав В. М. Алексеев⁸. Проте явище, яке російський китаєзнавець емоційно визначив як «забобонна дикість», є ознакою глибокого релігійно-етичного ментального комплексу китайців.

Готовність до крайньої самопожертви задля представників старшого покоління була логічним розвитком поширеності та надзвичайної популярності конфуціанства в Китаї. Доктрина вшанування і живих, і померлих предків стала базовою для вчення Конфуція (VI–V ст. ст. до н. е.), саме вона не тільки не зазнала спаду та заперечливих трансформацій за весь час існування конфуціанства, але й отримала плідний розвиток.

Центральне місце у конфуціанстві посідало поняття «сяо», яке дослівно не перекладається. Це ціла низка обов'язкових до виконання етичних правил, що диктували стиль взаємин між батьками та дітьми, молодшими та старшими членами суспільства. Концепція сяо була викладена в канонічному трактаті «Сяо

цзин» («Канон синівської шанобливості»)⁹, який вважається записом повчань Конфуція, датованим 4-2 ст. ст. до н. е.

Сяо ґрунтувалося на архаїчному культі предків як живих, так і мертвих. В структурі традиційної віри в божественно-натуралістичне небо, що керує долею кожного, предки виконували роль медіатора, посередника між небом, людиною та землею. Смерть не переривала стосунки та взаємодію між батьками та дітьми, пращурами та онуками. Усі поховальні та поминальні ритуали були спрямовані на збереження цих відносин. Нащадки підтримували

[с. 15]

гідне «існування» духів предків, тобто забезпечували померлих їжею, грошима та речами, доглядали їхні могили, вірячи в те, що вдячні предки даруватимуть удачу, багатство та продовження роду. В безпосередній «контакт» з предками роду міг вступати лише старійшина – найстарший член клану. Пишний та розвинений поминальний ритуал був ознакою глибокої віри в посередництво духів померлих, наслідком сакралізації старості та культового ставлення як до померлих пращурів, так і до живих батьків.

Жертовність щодо батьків вважалася нормою моралі, була піднесена в ранг вищої благодаті та чесноти. Згідно правилам сяо, діти зобов'язані все життя піклуватися про батьків, прислужувати, годувати та догоджати їм, жертвувати всім заради їх блага та здоров'я, поважати за будь-яких обставин, бути терплячим до батьківських недоліків та хиб, прислуховуватися до порад та переймати життєвий досвід старших, приносити жертви померлим предкам з урочистою скорботою. Сяо зобов'язувало кожного бути шанобливим сином, особливо людину письменну та освічену, яка прагнула наблизитися до ідеалу цзюнь-цзи (шляхетного мужа).

Конфуцій вважав сяо самим ефективним методом управління країною, оскільки держава – це одна велика сім'я. Саме тому сяо було символом соціального порядку, головним обов'язком кожного громадянина та нормою поведінки. В «Сяо цзин» стверджувалось: «Прислугуючи батькові, можна

служити государю, прислуговуючи старшому брату, можна служити командиру та начальнику»¹⁰.

Значною складовою сяо є обов'язкове виконання формального етикету. Правила сяо детально були розписані в «Ліцзи», трактаті про ритуали, текст якого мав сакральне значення для кожного китаєця. За висловом В. А. Рубіна, «лі – це не лише правила ввічливості та благопристойної поведінки, це й релігійний ритуал...»¹¹.

Наслідувати сяо означало не лише обов'язково відчувати любов до батьків та глибоко шанувати старших, але й постійно демонструвати ці почуття. Конфуцій підкреслював, що виконати сяо потрібно не лише через синівську турботу про здоров'я та матеріальне задоволення старих. Вони мають активно вирішувати всі важливі соціальні питання та керувати життям родини: «Хіба можна вважати синівською шанобливістю те, коли молодші лише беруть на себе турботу про діла, а старші лише мають вино та їжу?»¹². Через таку настанову дорослі діти були зобов'язані слухатись батьків та не суперечити їхній волі навіть після настання повноліття, залишаючись в статусі дитини. Соціальна та юридична неповноцінність формально повнолітнього члена суспільства фактично тривала аж до смерті батьків. Вважалося, що діти повинні «повернути борг» батькам за дароване життя. Всі добрі справи дітей ставали набутком старшого покоління, титули, зароблені синами, автоматично переходили до батьків.

Культ синівського шанування був нормою життя китайського суспільства. Поетичне возвеличення старості та приклади високоморальної поведінки молодшого покоління стали наскрізною темою китайського мистецтва різних жанрів – і літератури, і театру, і живопису. В XIII ст. великої

[с. 16]

популярності набула збірка «24 оповіді про синовню поважливість» («24 приклади сяо»), що стала об'єктом захоплення та наслідування. Оповіді зі збірки містять різноманітні сюжети, які охоплюють історію від міфологічної давнини до сучасності. Герої історій належать до різних суспільних верств, але всі вони здатні на самопожертву заради старших. Бідняк продає сина, щоб нагодувати

мати, яка помирає з голоду, згодом він знаходить в городі посуд за золотом та написом «за твоє сяо»; шанобливий син в голодний рік відрізає від себе шматок тіла задля того, щоб зварити бульйон для ослаблого батька; добродішній імператор Вень-ді під час тривалої хвороби своєї матері не відходить від постелі, особисто готує їжу та пробує усі призначені ліки; догідлива Цзянь Ши-Ши, коли її стара свекруха не може їсти, годує її груддю... Така жертвність є несприйнятливою навіть з точки зору християнізованої західної моралі, але є міфологемою, ідеально інтегрованою в світосприйняття китайців тієї доби.

В часи перетворення конфуціанства в державну доктрину за династії Хань, норми сяо отримали не лише ідеологічну, але й законодавчу підтримку. Непокора молодшого покоління, дія всупереч батьківській волі призводили до жорсткого (аж до страти) покарання. Держава розцінювала порушення сяо як злочин, що загрожує соціальному устрою: людина, яка поважає батьків та старших, ніколи не повстане проти влади.

Культивація ієрархічних відносин в родині співіснувала з граничним авторитаризмом патріархів, що цілком відповідало духовному заповіту Конфуція: «Якщо бачиш, що твої бажання їм (батькам) не до вподоби, все одно виявляй шанобливість, не супереч батьківській волі. І нехай ти втомишся – не смій нарікати»¹³. Безумовне виконання сяо призводило до пригнічення волі та ігнорування інтересів молодших поколінь.

Беззаперечне панування батьків в родині давало право здійснювати будь-які вчинки, навіть проступки та злочини, правова та моральна оцінка яких значно розходила з загальноприйнятими правилами для людей молодшого віку. Якщо батько скоював кримінальний вчинок (вбивство або крадіжку), шанобливий син був зобов'язаний лише смиренно просити повернутися на шлях добродішності. В середньовічному Китаї вважалося нормальним та підтримувалось законом те, що син не сміє свідчити проти батька: якщо син виказував батьківський злочин, його задушували. Таке ставлення походить від позиції Конфуція, який вважав, що чесність полягає не в тому, щоб зраджувати батька, а в тому, щоб покривати його провину навіть тоді, якщо той вчинив крадіжку.

З іншого боку, недотримання норм закону, в результаті якого страждали старші члени суспільства, отримувало жорстку протидію. Погане ставлення дітей до батьків жорстко каралося, а вбивство матері або батька розцінювалось як злочин, що зневажає не лише самі основи державності, а й сакральні закони буття. Тому вбивцю закатовували, його будинок руйнували, чиновників округу, де мешкала родина, звільняли зі служби, місцевість вважалася проклятою, а її населення прагнуло переїхати в інше селище.

Жертовність щодо літніх предків не була питанням лише особистого вибору, сумління та свободи волі. Держава законодавчо регламентувала

[с. 17]

поведінку своїх підданих. Наприклад, чиновник мусив подати у відставку в разі, коли хтось з старших родичів досягав недієздатного віку або тяжко хворів. Якщо службовець не виконував синовній обов'язок, приховував факт смерті або хвороби батьків та продовжував кар'єру, і його сімейна ситуація ставала відомою, він отримував суворе покарання – довічне заслання, перші три роки якого покараний мусив відпрацювати на каторзі. За спробу вкоротити період жалоби, що мала тривати 25 місяців, чиновник засуджувався на три роки каторжних робіт¹⁴. За прослуховування музики або відвідування театру під час перебування когось з патріархів родини – батька, матері, діда або бабусі – у в'язниці за скоєний злочин, син або онук отримував півтора роки каторги¹⁵.

З іншого боку, заради батьків сини могли здійснювати певні проступки, за які за звичайних обставин вони б отримали суворе покарання. Наприклад, історія оповідає про те, що один з наближених до імператора чиновників заради того, щоб швидко допомогти хворій матері, вкрав колісницю та, завдяки шляхетному мотиву злочину, був помилуваний. Так само безкарно в період неврожаю та голоду батьки могли продавати своїх дітей, аби прогодуватися самим та утримувати літніх батьків¹⁶.

Тотальний культ старості, який перетворився на моральний імператив та пронизував всю систему суспільних відносин, безправність молодшого покоління у всіх сферах життя призводили до дивної з європейської точки зору тенденції.

Діти прагнули якомога швидше вирости та подорослішати, дорослі перейти в статус старих, літні люди нерідко додавали собі віку.

При цьому, не зважаючи на всі соціальні привілеї, якими була наділена старість, останній період людського життя був оточений ореолом поетичного смутку. Конфуцій, під час своїх невеселих подорожей наприкінці життя, писав: «По долині виє вітер, дрібний дощ частить, іде додому молода наречена через пустиню, натовп йде обабіч неї. Як це, о лазурне небо, що я, вигнаний з мого дому, повинен блукати по країні, не знаючи, де буде моє помешкання. Темний, темний розум у людей, гідні люди дарма приходять до них! А межа мого життя наближається, настає руйнівна старість»¹⁷.

Поетизація старості, пафос раннього старіння є типовою темою китайської поезії. Поети (навіть порівняно молодого віку) традиційно жалілися на ранню сивину та знесилення. Мотив світлого смутку старіння часто реалізувався через цілу низку символічних образів – дощ, шлях, осіннє листя, іній, захід сонця тощо. Образи тілесних та душевних страждань, від яких потерпає стара людина, – розчарування, втоми, туги – поетично гіперболізувалися:

Пішов я молодим – додому старість повертаю.

Мій говір не змінивсь, хоч скроні сиві маю.

Хе Чжичжан (659-744) «Повертаючись додому»

пер. В. Урусова

Горе, страждання, розчарування, в скронях, як сніг, сивина.

Тіло старе уже не приймає навіть і чарки вина.

Ду Фу (712-770) «На вершині»

пер. В. Урусова¹⁸

[с. 18]

Однак на противагу поширеному у західній культурі образу старості як часу стагнації, занепаду, в'янення тілесних та розумових потенцій, старість у конфуціанстві осмислювалась як вік, найбільш сприятливий для індивідуального розвитку особистості. Вдосконалюватися старим допомагали і багатий життєвий досвід, і накопичені знання, і звільнення за станом здоров'я від участі у деяких

ритуалах, і набуття влади та отримання багатьох повноважень. Показово, що держава підтримувала та заохочувала навчання людей похилого віку, дозволяла складати державні іспити на високий чин, нагороджувала особливо успішних літніх учнів¹⁹. Ідея геронтології (спеціально організованої державою навчальної діяльності людей похилого віку), що поширилася на Заході лише у другій половині ХХ століття, була природною складовою побудованої на конфуціанській доктрині системи соціальних відносин Китаю.

Висновки

Таким чином, на противагу іншим культурним формаціям, у більшості яких старі люди були і залишаються найбільш віктивною соціальною групою та потерпають від економічних, моральних, фізичних негараздів, в конфуціанській доктрині сформувався специфічний тип осмислення старості. Архаїчний культ предків тут значно посилюється, перетворюється на суспільно вагомий ритуал, стає основою релігійно-етичних норм всіх верств населення. Патріарх роду постає як медіатор між померлими предками та їхніми нащадками, завдяки чому старість набуває сакрального значення, а старі люди отримують обширні влади та права. Повноваження старшої частини соціуму закріплюється як законодавчо, так і у вигляді загальноприйнятих норм поведінки, що вимагає неабиякої жертвності від молодшого покоління. Пафос синівського шанування, визначений Конфуцієм через поняття «сяо», простежується в усіх царинах китайської культури, від побуту до мистецтва. Поетизація образу старості відбувається через складну символічну систему, домінантою якої є лірико-філософський настрій світлого смутку, що супроводжує фінал життєвого шляху. Але оточення шаною, поклоніння та пієтетне ставлення молодшої частини суспільства, сакралізація статусу старійшини роду та голови родини мають компенсувати всі фізичні та духовні страждання старості.

Ідеал гармонійної старості, сформований багатовіковою китайсько-конфуціанською традицією, спонукає продовжувати подальші компаративістські дослідження доробку східної та західної релігійно-філософської думки в галузі

геронтософії, адже певна рецепція деяких норм та ідеалів конфуціанства може бути перспективною для поліпшення важкого геронтологічного становища в західному суспільстві.

[с. 19]

¹ Ортега-и-Гассет Х. Дегуманизация искусства и другие работы. Эссе о литературе и искусстве. Сборник. Антология литературно-эстетической мысли. М.: Радуга, 1991. – С. 162.

² Алексеев В.М. В старом Китае. Дневники путешествия 1907 г. – М.: 1958. – 312 с.

³ Васильев В. П. Религии востока. Конфуцианство, буддизм и даосизм. СПб., 1873. – 183 с.; Алексеев В. М. Китайская литература. – М., 1978. – 595 с.; Переломов Л. С. Конфуций: жизнь, учение и судьба. М., 1993. – 440 с.; Кобзев А. И. Проблема природы человека в конфуцианстве (от Конфуция до Ван Янмина) // Проблема человека в традиционных китайских учениях. М. Наука. 1983, с. 207 – 230; Личность, природа и судьба человека в конфуцианстве // Личность в традиционном Китае. М., 1992. – С. 14-159.; Лукьянов А. Е. Дао Лао-цзы и Дао Конфуция // Проблемы Дальнего Востока. 1997. – №6 – С. 125-134.; Козловский Ю. Б. Конфуцианство: миф и реальность // Народы Азии и Африки. – 1982. – №3. – С. 41-51; Малявин В.В. Конфуций. – М., 2001 – 335 с.; Мартынов А. С. Конфуцианская личность и природа // Проблема человека в традиционных китайских учениях. М., 1983. – С. 180-191.; Торчинов Е. А. Пути философии Востока и Запада: познание запредельного. - СПб., 2007. – 480 с.

⁴ Смирнов И. О «китайских церемониях», культе предков и старости в Китае. – Отечественные записки. – 2005. – №3. – режим доступа: <http://www.strana-oz.ru/?numid=24&article=1080>

⁵ Велецкая Н. Языческая символика славянских архаических ритуалов. – М.: «Наука»; 1978. – 105 с.

⁶ Смирнов И. О «китайских церемониях», культе предков и старости в Китае. – Отечественные записки. – 2005. – №3. – режим доступа: <http://www.strana-oz.ru/?numid=24&article=1080>

⁷ Бичурин Н. Я. Описание Пекина. – Санкт-Петербург, 1829 г. – режим доступа: http://az.lib.ru/b/bichurin_i/text_0030oldorfo.shtml

⁸ Алексеев В.М. В старом Китае. Дневники путешествия 1907 г. – М.: 1958. – 312 с. – Гл. III. – режим доступа: www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/China/XX/1900-1920/Alekseev/text31.htm

⁹ Перший переклад на російську мову «Канону синівської шанобливості» здійснений на основі корейського видання XVI ст. в білінгвальній китайсько-корейській редакції: Курбанов С. О. Конфуцианский классический «Канон сыновней почтительности в корейской трактовке». – Пер. А.С. Мартынова. СПб. СПбГУ 2007 г. – 280 с.

¹⁰ Цит. за: Кычанов Е. И. – Основы средневекового китайского права (7-13 вв.). – М., Наука (ГРВЛ). –1986. – 264 стр.

¹¹ Рубин В. А. Идеология и культура Древнего Китая (четыре силуэта). – М.: Наука, 1970. – С. 22.

¹² Переломов Л.С. – Конфуций. «Лунь юй». – М., 1998. – С. 300.

¹³ Переломов Л.С. – Конфуций. «Лунь юй». – М., 1998. – С. 317.

¹⁴ Рыбаков В. Зачем Конфуцию родители // Нева. – 2008. – №5. – С. 161-174.

¹⁵ Уголовные установления Тан с разъяснениями (Тан люй шу и) / введение, перевод с кит. и комментарии В. М. Рыбакова. Цзюани 9-16. – СПб, 2001. – С. 63.

¹⁶ Смирнов И. О «китайских церемониях», культе предков и старости в Китае. – Отечественные записки. – 2005. – №3. – режим доступа: <http://www.strana-oz.ru/?numid=24&article=1080>

¹⁷ Цит. за: Буланже П. А. Будда. Конфуций. Жизнь и учение (Сост. С. В. Игошина), М., "Искусство", 1995. – режим доступа: http://az.lib.ru/b/bulanzhe_p_a/text_0030.shtml

¹⁸ Китайська класична поезія / Пер. з кит. В.Урусов // Всесвіт. – 2003. – № 7–8. – С. 145-149.

¹⁹ Бичурин Н. Я. Взгляд на просвещение в Китае. – Санкт-Петербург, 1829 г. – режим доступа: http://az.lib.ru/b/bichurin_i/text_0081oldorfo.shtml